

Етапи розвитку сільської школи в Україні в історико-педагогічному контексті (1958–2000 рр.)

Аналіз нормативно-правової бази освіти, теоретичних джерел та архівних документів дає підстави для висновування особливостей розвитку сільської школи на засадах культурної традиції, гармонії людини та природи, пріоритетів духовних цінностей людини, нації. Втілення духовно-ціннісного концепту освіти простежується у змісті організації освітнього процесу в сільській школі в 1920–30-х роках. У 1930–50-х роках утвердився принцип державності як сільської, так і міської школи, точніше, партійно-державної школи. Регламентація всіх боків шкільного життя, обмеження змісту освіти зумовили відставання школи від потреб науково-технічного прогресу. Варто відзначити, що теоретичні джерела цього періоду чітко зорієнтовані на реалізацію вузьких проблем, а саме: про дисципліну, працю в радянській школі, тлумачення ідей партійних ідеологів.

Аналіз теоретичних досліджень (1958–1984 рр.) свідчить, про пріоритету роль партії у розвитку освіти та сільської школи зокрема. Простежується увага до висвітлення трудового виховання учнів сільських шкіл, діяльності виробничих бригад тощо. Результати теоретичних досліджень дають підстави для виокремлення сутнісних ознак моделі сучасної загальної середньої освіти. Історико-педагогічний аналіз розвитку сільської школи (1958–2000 рр.) не лише дає факти – реконструкцію головних етапів розвитку сільської школи, а й формує образ освіти, потрібної для учня, соціокультурного середовища села, району, суспільства та цивілізаційного простору.

Оскільки сільська школа була складовою частиною системи освіти СРСР (1958–1990 рр.), а з 1991 р. входить до системи освіти української держави, то історико-педагогічне дослідження тенденцій розвитку, суперечностей та періодизації, з'ясування сутнісних ознак етапів її розвитку здійснювалося на засадах формаційно-культурного та цивілізаційного підходів.

Дослідження розвитку сільської школи лежить у площині двох історико-формаційних періодів (радянського й української незалежної держави), для виокремлення етапів використано методологічні підходи, що визначають періодизацію педагогічної думки в Україні. Ми виходимо з того, що розвиток сільської школи як складової системи освіти України залежить «від соціально-політичного, ідеологічного й культурного контексту в якому вона функціонує» [14, с. 8]. Цивілізаційний підхід до вивчення історико-педагогічних явищ є підґрунтям для розроблення педагогічної теорії

прогнозування розвитку сільської школи. Тому, наші намагання концентрувалися на виявленні чинників впливу на розвиток сільської школи саме на засадах означеного підходу [3, с. 17–25]. В контексті цих ідей щодо означення етапів розвитку сільської школи (1958–2000 рр.) визначальною є думка Н. М. Гупана про кваліфікацію історико-педагогічного дослідження як частини загальної картини самої педагогіки як науки [1, с. 15].

Етап відродження гуманістичної педагогіки та сільськогосподарської спрямованості сільської школи (1958–1964 рр.). Наприкінці 1950-х років на хвилі лібералізації суспільно-політичного розвитку склалися передумови для розвитку гуманістичної педагогіки. Для сільської школи це був етап пошуку шляхів становлення. Педагогічні колективи активно вивчали досвід педагогів-новаторів, шукали власні оригінальні підходи до оновлення навчально-виховного процесу. Відроджувався культурно-педагогічний принцип українського шкільництва: пріоритет виховання над навчанням. Налагоджувалися зв'язки сільських шкіл із трудовими колективами, професійно-технічними училищами, навчально-виробничими комбінатами. Домінантою діяльності школи на цьому етапі була трудова підготовка учнів. Її здійснювали за рахунок годин навчального плану, включення учнів у діяльність виробничих бригад у сільськогосподарському виробництві та у науково-дослідницьку роботу.

Переломним моментом розвитку шкіл у сільській місцевості стали перетворення й реформування системи освіти, пов'язані з виконанням Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.) [2, с. 5–8, 20–22]. Відповідно до нього в Україні було прийнято Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959 р.). Він був спрямований на усунення недоліків у галузі народної освіти, перебудову всіх ланок навчально-виховної роботи в школах України у 1959–1965 рр., створення нових навчальних планів, програм і підручників, здійснення завдань трудового виховання, політехнічного й виробничого навчання учнів. Із введенням загальнообов'язкової 8-річної освіти в 1962/63 навчальному році всі 7-річні школи були реорганізовані у 8-річні.

Проблема розвитку сільської школи визначала діяльність партійних і державних органів. «Треба, щоб наша молодь пройшла через працю і освіту здобула в праці... Школа не повинна відставати від розвитку суспільства. Не суспільство повинно пристосовуватися до школи, а школа повинна відповідати суспільному розвитку і тим завданням, що ставить суспільство перед своїми різними системами: наукою, культурою, вищою і середньою освітою... треба докорінно повернути всю систему освіти на трудове

виховання, на поєднання виховання з участю в продуктивній праці, щоб діти вчилися з 15–16 років виробляти продукт» [13, арк 4; 5; 7].

У 1960/1961 навчальному році Міністерство освіти і Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР склали нові навчальні плани для шкіл усіх типів. Вони, на відміну від старих, передбачали збільшення годин на загальноосвітні та політехнічні дисципліни у середніх школах. Значно збільшувалася кількість годин на трудове навчання. Впроваджували нові предмети, що давали основи знань із питань промислового та сільськогосподарського виробництва. Крім того, учнів практично залучали до праці на промислових і сільськогосподарських підприємствах, на шкільних науково-дослідних ділянках і в майстернях. Однак, результати трудової підготовки учнів виявилися позитивними лише там, де було створено відповідні умови, де навчальну роботу поєднували із впровадженням у навчальний процес досягнень науки і техніки та підвищенням рівня викладання основ наук. Школа мала розв'язати дві проблеми: озброєння учнів глибокими загальноосвітніми знаннями і надання їм професійної підготовки. Проте, як свідчать документи того часу, розв'язати ці дві проблеми за відведений для навчання час (10 років) було майже неможливо. З одного боку, загальноосвітня школа за тих умов не могла виконати головного завдання: озброїти учнів міцними й глибокими знаннями з основ наук. Вибіркова перевірка шкіл засвідчувала низький рівень знань учнів. З іншого боку, підготовка учнів до праці здійснювалася з відривом від виробництва, ігнорування розвитку науки і техніки.

Важливу роль у зростанні освіченості молоді відіграла система професійно-технічної освіти. У 1959 році в країні замість ремісничих, залізничних та інших училищ системи трудових резервів почали створювати професійно-технічні училища (ПТУ) з терміном навчання 1–2 роки. Якщо в 1950 році в Україні працювали 637 профтехучилищ, в яких навчалася 134,4 тис. учнів, то в 1966 році їх стало 698, а кількість учнів зросла до 270,3 тис. осіб [5, с. 254]. Значна частина учнів, які навчалися в таких спеціальних технічних навчальних закладах, паралельно навчалася ще й у вечірніх або заочних школах, де здобувала загальну середню освіту. У 1958 році школи робітничої й селянської молоді (за вечірньою та заочною формами навчання) закінчили 364 тис. випускників, із них 18 тис. – заочні школи сільської молоді [6, арк. 2]. Зростання кількості таких шкіл особливо припадає на середину 1960-х років. Розвиток мережі заочних і вечірніх шкіл колгоспної молоді, підвищення культурно-освітнього рівня мешканців села позитивно позначилися на розвитку сільського господарства. Розвиток сільської школи відбувався у фарватері всієї системи освіти.

Готовність сільської школи до сприйняття гуманістичних паростків радянської педагогіки була очевидною. Проте, економічний розвиток держави у 1950–1960-х рр. ще не відповідав гуманістичним починанням, що мали місце в розвитку сільської школи. Також у суперечність вступали специфічні особливості сільської школи (зв'язок із соціокультурним середовищем, природою, господарською культурою) та невластиві їй ідеологічні функції. Невілювання відмінностей сільської школи, реструктуризація мережі сільських шкіл, створення мережі середніх шкіл із подовженим днем, здійснення місткості шкільних будівель забезпечили передумови переходу до загальної середньої освіти учнів у сільській місцевості. Розширення мережі сільських середніх шкіл було пов'язано з реорганізацією восьмирічних шкіл у середні. Оновлення змісту середньої освіти, активізація форм і методів навчання, впровадження технічних засобів навчання спричинили потребу в якісному розширенні функціональності шкільних приміщень. Її відображено в серії типових проектів шкіл 1968–1972 рр. У переліку виокремлено два типи початкових шкіл на 40 та 80 учнів, два типи неповних середніх шкіл – на 192 та 320 учнів, сім типів середніх шкіл – на 329, 464, 624, 784, 1176, 1568 та 1968 учнів. Оновлювалися приміщення з трудового навчання: столярні й слюсарні майстерні для хлопців 5–8 класів, з обслуговуючої праці для дівчат 5–8 класів, майстерні для практикумів у 5–10 класах, з електротехніки, механізації сільського господарства, рослинництва та тваринництва. Проводилася значна позанавчальна робота з учнями [9, арк. 57; 8, арк. 39].

Велике значення для поліпшення загальної освітньої та політехнічної підготовки мала участь школярів у предметних і політехнічних гуртках. Інтерес учнів зростав до позашкільної діяльності: якщо у 1962/63 навчальному році в школах республіки діяло 20 тис. технічних гуртків, творчою діяльністю в яких було охоплено понад 260 тис. учнів, то у 1966/67 навчальному році – відповідно 51 тис. гуртків і 820 тис. учнів. Випускники сільських шкіл значною мірою забезпечували потребу в кадрах у сільському господарстві, в інших галузях, продовжували навчання у технікумах та інститутах. Однак політехнізацію школи здійснювали неоднозначно. Школа розв'язувала нові історичні завдання, продиктовані науково-технічним прогресом, що породив суспільну потребу підготовки освічених висококваліфікованих робітників із загальною середньою освітою. Проте, повні середні школи здебільшого були тільки у великих селищах та містах, а в малих селах будівництво шкіл припинилося, матеріально-технічне забезпечення існуючих було обмежене. Ці процеси призвели до втрати селянами господарського укладу, традиційної господарської культури.

Наближення сільської школи до міської, з одного боку, сприятливо позначалося на матеріально-технічному забезпеченні великих сільських шкіл, а з іншого – малі та середні сільські школи розвивалися за нерівних умов. Рівень капітального будівництва, матеріально-технічного забезпечення був значно нижчий саме у малих та середніх школах, що негативно впливало на освітньо-культурну підготовку учнів. Слабка економічна підтримка системи трудового виховання учнів сільських шкіл з боку держави, брак нормативного забезпечення спричинили її руйнування, що виявилось в різкому зниженні сільськогосподарських знань та вмінь учнів. Окреслився розрив між рівнем освіти та її якістю. Декларація права на вільний вибір учнями способу життя, освіти, професії, задоволення особистих потреб людини вступала в конфлікт з обмеженням, а часто й неможливістю реалізувати ці права.

Розвиток промисловості спричинив зростання міграції сільського населення в міста. Цей чинник та зниження народжуваності призвели до зменшення не лише питомої ваги сільських шкіл порівняно з міськими, а й абсолютної кількості сільських жителів. Зменшилась кількість учнів сільських шкіл порівняно з міськими. Наприклад, у 1960/61 навчальному році кількість учнів початкової школи у сільській місцевості перевищувала кількість учнів міських шкіл на 331,1 тис., а в 1976/77 навчальному році кількість учнів у сільських школах становила всього 880,9 тис, натомість у міських – 1180,6 тис.

Відповідно до економічних та демографічних умов значна увага приділялась удосконаленню мережі шкіл. Характерною особливістю якої був розвиток великих, середніх і зменшення кількості початкових і неповних середніх шкіл, що в значній мірі віддаляло школу від учня.

Політехнічна спрямованість підготовки учнів, уніфікація загальної середньої освіти (1973–1984 рр.). Розвиток сільської школи на цьому етапі відбувався в контексті партійних і державних документів, що визначали політехнічну спрямованість загальної середньої освіти. Питання підготовки кадрів для індустріального етапу розвитку радянської промисловості, культури, освіти гостро ставало й для сільської школи. Відбувається подальша уніфікація змісту загальноосвітньої підготовки учнів, зорієнтованої на знання з основ наук. Постановою ЦК КПУ і Радою Міністрів УРСР від 25 вересня 1973 року «Про заходи по подальшому поліпшенню умов роботи загальноосвітньої школи в Українській РСР» визначено стратегію сільської школи на цьому етапі. Насамперед оновлювались навчальні плани й програми середніх шкіл. Впроваджувалось поглиблене вивчення окремих предметів. Пропонувались програми з механізації в сільськогосподарському виробництві

та автосправи для учнів старших класів. Оновлювались програми та інструкції з техніки безпеки, з автосправи і сільськогосподарських машин [7, арк. 29].

Навчальний процес у середніх сільських школах забезпечували педагоги здебільшого з вищою освітою. Так, у 1973 році до сільських шкіл направлено 13 тис. 498 випускників вищих і середніх педагогічних навчальних закладів республіки (87 % від загальної кількості спеціалістів із вищою освітою).

Значна увага приділялась підготовці вчителів для роботи в сільській місцевості. «До педагогічних вузів на денну форму навчання зараховано 6 тис. 858 дівчат і юнаків, які проживають у сільській місцевості, що складає 57,9 % від числа зарахованих» [7, арк. 30].

Навчально-методичне забезпечення здійснювалось як для міської, так і для сільської школи (окрім навчальних курсів сільськогосподарської спрямованості) за одним змістом. У 1976 році Міністерством освіти республіки затверджено стабільний перелік підручників, посібників, факультативних курсів для середньої загальноосвітньої школи, а також дидактичних матеріалів та посібників для вчителів, що друкувалися видавництвом «Радянська школа», «Просвещение» та «Політвидав Україна». Бібліотеки поповнювались новими фондами [4, арк. 15–16].

За наказом Міністерства освіти УРСР проводились шкільні, районні та республіканські змагання «Юні господарі землі». У сільських школах у 1975 році нараховувались 6 тис. 333 виробничі бригади і 514 шкільних лісництв. Майже 600 тис. членів таких бригад протягом року обробляли 136, 3 тис. га землі, доглядали понад 35 тис. га лісу. Проводилась значна дослідницька робота, позитивні результати (1,6 тис.) учнівських досліджень впроваджували у практику сільськогосподарського виробництва [4, арк. 115].

Скорочення програм розвитку села істотно вплинули на розвиток сільської школи. З одного боку, спостерігається поглиблення наукоємкості підготовки учнів сільських шкіл. З іншого – виробничі бригади і неширокий спектр навчальних та факультативних курсів сільськогосподарської спрямованості істотно не відрізняли рівень розвитку сільської середньої загальноосвітньої школи від міської.

На початку 1980-х років було закріплено монополію держави на освіту: потреби й інтереси особистості, сільського соціуму до уваги не бралися. Школа перетворювалася на ідеологічну установу й працювала на державу. Система освіти була ізольована від демократичних процесів, що відбувалися в світі – розвиток демократичних тенденцій та відновлення зв'язків із соціокультурним середовищем. Назріла необхідність реформування освіти.

Загальні процеси «перебудови» та демократизації стали передумовою комплексного реформування всіх ланок системи освіти в 1984–1987 рр. Згідно із задумом партійно-державних інституцій реформа школи 1984 року мала бути частиною соціально-економічного розвитку. Реформу було спрямовано на подолання суперечностей масової політехнічної освіти. Проте розробники модернізації шкільної системи освіти вбачали в сільській школі лише можливість діяльності виробничих бригад, суспільно корисної та продуктивної праці. Відтак, реформа ще більше загострила кризу школи, адже завдання її були здебільшого економічно не підкріплені, їх реалізація зіткнулася з серйозними труднощами і, по суті, не була завершена.

Основна тенденція розвитку сільської школи цього етапу – поширення передової педагогічної практики, що поєднувала завдання реформування сільської школи з соціальними перетвореннями на селі. Наприкінці 1980-х років було реалізовано ідеї оновлення змісту середньої освіти, економічного та правового забезпечення, зароджувалися паростки державно-громадської системи управління школою. У сільських школах утверджувались організаційні принципи діяльності: самоврядування, гласність, демократія, врахування соціально-економічних умов села, району, національних традицій. Впроваджувались активні методи навчання, нестандартні уроки, в школу почала повертатися народна педагогіка. Також, для цього етапу характерні невідповідність між назрілою необхідністю оновлення сільської школи та недостатньою соціально-економічною підтримкою цих починань з боку держави. Сільський соціум був неспроможний виконати цю місію самотужки. Роки розселення та переселення людей, руйнування духовних традицій вихолостили село.

Педагогічна думка на цьому етапі зробила значний внесок у розроблення стратегії реформування освіти, приведення освіти у відповідність до потреб суспільства у підготовці кадрів для сільського господарства, промисловості та сфери культури. Організацію трудового навчання учнів, суспільно корисної та продуктивної праці, оновлення змісту освіти здійснювали в тісному взаємозв'язку з ознайомленням учнів із технікою та технологіями сільськогосподарського виробництва, з практичним застосуванням теоретичних знань у сільському господарстві тощо. Недоліки цього етапу полягали в орієнтації соціально-економічної системи на спеціалізацію та «укрупнення» господарств, обмеженні можливості особистого вибору учнів. Мали місце суперечності, пов'язані зі структуризацією мережі шкіл: збільшувалась кількість великих середніх шкіл, а малі школи й малі села зникали з карти України. Однак, розвиток сільської школи у 1985–1990 рр. підготував підґрунтя для наступного етапу.

Етап розвитку української школи на інноваційно-варіативних засадах (1990–2000 рр.) належить до іншого формаційно-культурного періоду. Зміна соціально-економічних та політичних пріоритетів України сприяла формуванню нового бачення місця та функцій сільської школи. Педагогічні дослідження специфіки сільської школи на відміну від урбанізованої міської школи, аналіз її діяльності та розвитку, специфіки культурно-освітньої та соціальної місії в соціокультурному середовищі села розкривають її сутнісні характеристики: сільська школа відновлює свої соціо- та етнокультурні функції. Вивільнення творчого потенціалу сільського вчителя, зменшення тиску держави та регламентацій щодо розвитку сільських шкіл дали поштовх до розвитку інноваційних технологій, моделей сільських шкіл різних типів та структур.

1991 рік ми розглядаємо як початок етапу відродження української народної школи. До змісту освіти вводять соціокультурний компонент, школу розбудовують на засадах народної та гуманістичної української вітчизняної педагогіки різних періодів. Розробляють варіативні моделі шкіл різних типів і структур та регіональні освітні системи оновлення діяльності сільських шкіл. Теоретичні дослідження сприяють науковому осмисленню феномена сільської школи – складової частини системи освіти сучасного українського суспільства. Аналіз розвитку сільської школи на сучасному етапі педагогіки свідчить про необхідність врахування філософських, психолого-педагогічних, соціально-економічних засад діяльності сільської школи.

Поступове зменшення вступу учнів до перших класів спостерігаємо з 1994 року, що призвело до закриття значної кількості класів та малочисельних шкіл [12, с. 7].

Кількість загальноосвітніх шкіл I–III ступенів на селі зростала до 1996 року, проте вже з 1997 року чисельність їх зменшилась на 142 одиниці, а учнів – на 1,2 тис. осіб. Найбільше скоротилась кількість загальноосвітніх шкіл I–III ступенів у Вінницькій, Київській, Харківській, Черкаській областях, в Автономній Республіці Крим [11, с. 10]. Так, за статистичними даними Міністерства освіти України, у 1997 році кількість сільських навчальних закладів в Україні зменшилася порівняно з 1994 роками на 256 одиниць, у тому числі у Вінницькій області – на 30, у Житомирській – на 14, у Київській – на 8, у Кіровоградській – на 8, у Миколаївській – на 22, у Полтавській – на 54, у Рівненській – на 7, у Сумській – на 13, у Харківській – на 25, у Хмельницькій – на 11, у Чернігівській – на 25 одиниць. Особливе занепокоєння викликає згортання мережі шкіл I ступеню та I–II ступенів [10, с. 10–13]. На це є різні причини, але головна – негативні економічні та демографічні тенденції. Лише за останній рік кількість дітей, зарахованих до перших класів, зменшилася на 20,2 тис. осіб.

На цьому етапі розвитку сільської школи актуальними проблемами були забезпечення умов для збереження малочисельних класів і шкіл, їх подальшого розвитку; відкриття навчально-виховних комплексів «дитячий садок – школа»; створення навчально-виховних комплексів таких типів, як «дитячий садок – школа – музична школа», «школа – музична школа – спортивна школа» тощо, що сприяло б різнобічному навчанню та вихованню молоді. У контексті загальнодержавної програми системи освіти актуальною була Постанова Кабінету Міністрів України № 1305 від 20. 07. 1999 р. «Про розвиток сільської загальноосвітньої школи». Відповідно до цієї Постанови було затверджено «Комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999–2005 рр.»

У 1958–2000 рр. сільська школа на кожному етапі свого розвитку розв'язувала специфічні завдання й виконувала певні функції. Розвиток сільської школи визначався макрорівнем – замовленням держави на освіту та мезорівнем – регіоном діяльності. Розвиток сільської школи визначали економічні й соціальні домінанти. На мезорівні, головними й визначальними були взаємозв'язки з соціокультурним середовищем, вплив на розвиток мережі типів та структур сільської загальноосвітньої школи, економіки суспільства та регіону, динаміки демографічних тенденцій, національних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : А.П.Н., 2001. – 224 с.
2. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР». – К., 1959. – С. 33.
3. Корнетов Г. Б. Историко-педагогический процесс в зеркале цивилизационного подхода / Г. Б. Корнетов // Вестн. Ун-та Рос. акад. образования. – 2002. – № 4. – С. 3–57.
4. Наказ Міністерства освіти Української РСР № 26 від 11.02.1976 р. «Про підсумки республіканських соціалістичних змагань «Юні господарі землі» // Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України – Ф. 166, оп. 15, спр. 8165, (Доповідні записки та інформація Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти (12.X. 1973), арк. 15, 16, 115.
5. Народне господарство Української РСР у семиріччі. – К., 1960. – 519 с.
6. Плановий розвиток кількості учнів у школах робітничої і селянської молоді // Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України – Ф. 166, оп. 15, спр. 2258, арк. 2.
7. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР заходи по подальшому

- поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи в УРСР від 25 вересня 1977 року // Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України – Ф. 166, оп. 15, спр. 8574, (Доповідні записки та інформація Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питання народної освіти 1, 2 к. 1973), арк. 29, 30.
8. Про заходи подальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи в УРСР // Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України – Ф. 166, оп. 15, спр. 8574, (Доповідні записки та інформація Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти про хід виконання Постанови ЦК КПУ України і Ради Міністрів УРСР), арк. 39.
 9. Про проект народногосподарського плану і бюджету по народній освіті на 1974 рік // Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України – Ф. 166, оп. 15, спр. 8558, (Доповідні записки та інформація Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти), арк. 57.
 10. Статистичний збірник : Середні, позанавчальні, дошкільні та професійно технічні навчальні заклади (1997–1998 рр.) / Міністерство освіти України. – К., 1999. – 133 с.
 11. Статистичні дані (середні загальноосвітні, позашкільні, навчально-виховні та дошкільні виховні заклади) / Міністерство освіти України. – К., 1995. – 100 с.
 12. Статистичні дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міністерства освіти України (1992–1996 рр.) – К., 1997. – 135 с.
 13. Стенограма наради директорів обласних інститутів удосконалення учителів і завоблвно з питання перебудови школи, 6 серпня 1958 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України – Ф. 166, оп. 15, спр. 2254, арк. 4, 5, 7.
 14. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / Сухомлинська О. В. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.